

vizsgálati közeget találja meg, amelyhez az 1976-ban megvédett kandidátusi értekezésben magam is jutottam (BÉKÉSI 1982: 92–106).

1.1.3. Egyik idézett szerző sem a steril logika zárt keretében tartja fontosnak az összetett proposíciók vizsgálatát. A szillogisztikus következtetés pszichológiai vetületén gondolkodva AVI SION jegyzi meg, hogy a logika számos kritikusa szerint a szillogizmus nagyon egyszerű forma, és nem vezet új információhoz; míg az élő, aktuális gondolkodás kreatívabb és összetettebb folyamat (8. fej. 2) A logika kreativitásának kiterjesztési lehetőségét a *Future Logic* – úgy látom – a gondolkodás összetettebb folyamatainak vizsgálatában keresi.

1.2. Nyelvészeti-mondattani megközelítések

1.2.1. Egy állandósult kifejezés empirikus vizsgálata:

„..., de ebből még nem következik, hogy...”

Mondat és kijelentés

Az érvelő szövegnek vannak olyan szegmentumai, amelyek mondatai-mondattömbjei kijelentés értékűek. A kijelentés-érték azzal jár, hogy egymás közti kapcsolataik között gyakoriak az ok-okozati/okozati-oki összefüggések.

Ezek egyik csoportjában az efféle összefüggések felismerését – ha ezek jelenléte, szerepe a megjelenített valóság összefüggéseiből szerinte kézenfekvő – a beszélő rábízta a partnerre, vagyis a kijelentések összefüggését kötőelem szerepű nyelvi eszközzel nem jelöli.

Az összefüggések másik csoportjában ezek az eszközök explicitek, sőt – mivel határozószókból váltak ki – közülük egyeseknek még referenciális jelentése is van, mint például az *emiatt*, (ebből) *következően*, *következésképp(en)* stb. Ez utóbbiak közé sorolható a „..., de ebből még nem következik, hogy...”-féle állandósult kijelentés is, amely – a jelen munka kontextusában – megkülönböztetett figyelmet érdemel. Itt ugyanis a *de*-viszony utótagjaként elhelyezkedő kijelentésnek – logikai szempontból – kétféle szerepe is van. Egyrészt konklúziója egy szillogisztikus következtetésnek, másrészt modális *san* főlényben van az előtag következtetési alapjával, vagyis a kis és a nagy premisszája együttesének modalitásával.

Érdeemes megemlítenünk, hogy modalitáson általában azt a módot értjük, ahogyan – természetesen, lehetőség, illetőleg szükségszerűség alapján – a kijelentések szubjektuma, valamint predikátuma közötti összefüggést modelláljuk. A modellálás eszközein mindenekelőtt a nyelvi, azaz lexikai, morfológiai eszközöket értjük. Ezekkel együtt – a jelen esetben – a figyelmet arra szeretnénk irányítani, hogy a „..., de ebből még nem következik, hogy...”-féle állandósult kijelentés modalitásában egy pragmatikai-szemantikai alakulat, a kettős szillogizmus is részt vesz.

A következtetés szillogisztikus természetéről ezen a helyen többet nem tartunk szükségesnek felidézni. Az alcímben kiemelt állandósult kifejezés, a „..., de ebből még nem következik, hogy...”-féle alakulat arra int bennünket, hogy a *lehet* (az *előfordul*, a *megesik*, az *olykor* stb.-féle lexémákkal kifejezett 'lehetőség' modalitású előtagból ne akar-

junk a szóban forgó tényállásleírás 'valóságosságá'-ra, illetőleg arra, hogy a *tény*, hogy; *igaz*, hogy; *érthető*, hogy stb. valóságosságú kijelentésekből sem lehet a 'szükségszerű'-nek a jelenlétére vagy bekövetkeztére következtetni.

Gyűjtött példáink arra elegendőek, hogy az eddig fölvezolt gondolatmenet alábbi egységeit szemléltethessük.

A kettős szillogizmus modális alosztályai

A *de*-viszony utótagja tagadó mondat

A lehetőségből/részlegességéből stb. ne következtesünk a valóságosra

(1) „*Megegyezik a legjobb családban is, hogy zabigyerek születik, de ebből még nem következik, hogy minden családban csak zabigyerek születik.*” (Könczöl Csaba: Múlt és Jövő, 1989. 82)

(2) „*A szellemi fejlődést bizonyos korokban haladásnak tekintették, de ebből még nem következik, hogy ez a két gondolat mindenben azonos volna.*” (Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, 1930. 23)

(3) „*Elhalad az ember előtt egy áltekintély: talán még megilletődöttséget is kivált, s jókora idő is eltelik sokszor, mire felébred az ember, s kiköp. Esetleg éppen akkor teszi ezt, amikor a valódi érkezik meg elé. Mert az élet egy nagy-nagy karnevál, az egyik kocsin ugyan papírmáséból van a tüzet okádó brontosaurus, de ebből még nem következik, hogy a következőn esetleg nem valódi az őshüllő.*” (Csurka István: Kettes kolbász, 1980. 199)

Az igaznak/érthetőnek tekintett valóságosból ne következtesünk a szükségszerűre.

(4) „*De Man, érezve, hogy a szocialistaelmélet kényes pontjához nyúl, nem sajnálja a pedagógus-fáradságot. Igazat ad a marxizmusnak abban, hogy az eszméknek anyagi előfeltételük van. De ebből még nem következik, hogy maguk nem valóságok, csak tükröződései az egyedül valóságos anyagi viszonyoknak. Egy dolog attól még nem valótlán, hogy oka van. Valótlán akkor volna csak, ha ő maga nem lehetne más jelenségek okává.*” (Németh László: A minőség forradalma 5–6., 1943. 131)

(5) „*Aztán itt vannak a szorongásosok, tériszonyosok, hipochonderek, kényszeresek, neuraszténias hisztériások... Néha csak egyetlen furcsa alaptünettel, amire ráépül a bonyolult kórkép, a közös alaptünet az életképtelenség. Gyenge a létért folytatott küzdelemhez, ez a lényeg. Hogy ez is gyakran összefonódik szexuális zavarral, az érthető, de ebből még nem mernék arra következtetni, hogy a szexuális zavar okozza az életképtelenséget.*” (Benedek István: Aranyketrec. Egy elmeosztály élete, 1957. 371)

A *de*-viszony utótagja állító mondat

Az eddigi érvelést megerősíti a következtetési irány megfordítására. Itt a szerkezet ellentétes utótagja nem tagadó, hanem állító minőségű kijelentés: „*A fenti elemzésből [nem kéne következnie], mégis az következik, hogy...*”

(6) „*A morális jogok fogalma nincs hozzákötve a természetjoghhoz, hiszen a [fenti] mondottak nem feltételezik, hogy az igazolt morális jogok a társadalomban élő emberek szabályalkotó, szabályalkalmazó és szabályfenntartó tevékenységén s a szabályokról*

folytatott társadalmi vitán kívül léteznének. (...) *A fenti elemzésből mégis az következik, hogy az igazolt morális jogok rendelkeznek a természetes jogok egy sor fontos tulajdonságával, ami lehetővé teszi, hogy a kodifikált jogok, a kodifikált törvény mércéjeként használjuk őket.*" (Kis János: Beszélő, 1986. 395)

Az olvasót az idézett érvelés gondolatmenetében önmaga a *mégis az következik, hogy* szegmentum is eligazítja, képünk még tisztább lesz azonban, ha a kettős szillogisztikus szerkezet alkalmazásával az implicit alkotórészeket is láthatóvá tesszük.

Ha a gondolatmenet utótagja (*A fenti elemzésből mégis az következik, hogy...*) a saját – utótagi – következtetésének konklúziója, akkor annak az ellenétes *mégis* „utasítására” közvetlenül az első következtetés konklúziójával kell ellentétben állnia. (Jelmagyarázat. (Aq*) = az előtag implicit konklúziója, (Bq) = az utótag explicit konklúziója.)

(Aq*) nem kéne tehát annak következnie, hogy..., *mégis* (Bq) *az következik, hogy...*

Az (Aq*) szimbólummal képviselt konklúzió implicit jelenlétét nem csupán a *mégis* kötőszó, valamint az általa ellentétesen viszonyított (Bq) indokolja, hanem az első következtetés explicit kis premisszája, az (Ap), valamint a kis premisszával együtt járó (leggyakrabban implicit) nagy premisszája, az (Apr*) is.

(Ap) *A morális jogok fogalma nincs hozzákötve a természetjoghoz,*

Az itt alkalmazott kiindulás szerkezet domináns konstituense – a PETŐFI S. JÁNOS által értelmezett és ET szimbólummal képviselt „mély szerkezeti” kötőszó. Jelen esetben az ET egyrészt azt a logikában magától értetődő vélekedést érvényesíti, hogy kis premisszáról nem lehet beszélni a nagy premissza feltételezése nélkül; a szemiotikában pedig azt, hogy az egyedi/aknális tényállásleírások keletkezése feltételezi a leírt tényállásra vonatkozó általános/kollektív tapasztalatot, tudást stb. Az pedig, hogy a tények 'valóság'-nak tekinthetők-e, a művészetfilozófia egyik legnagyobb kérdése (HANKOVSKY 2005).

(Apr*) Ha két fogalom nincs „egymáshoz kötve”, akkor nem várható el, hogy az egyik fogalom meglétéből a másik fogalom megléte következzen.

A kettős szillogisztikus következtetés lineáris felépülése

A vizsgált esetben az ellentétes fő viszonyt reprezentáló *de* kötőszó, valamint az ezt követő *ebből nem következik* kijelentés állandósult kifejezés, s e két konstituens sorrendje a többi alkotóelem sorrendjét is kijelöli. Az előtag implicit konklúziója (Aq*) az utótag explicit konklúziójával (Bq) azonos szinten, közvetlenül a *de* kötőszó előtt kap helyet. A következtetési alapját képező explicit kis premissza indítja a közlést, hozzá az implicit nagy premissza a mély szerkezeti ET konjunkcióval kapcsolódik.

Az utótag explicit konklúziója – szerepének indoklásul – kaphat saját következtetési alapot is, mint például a (4) jelű szövegben (*De ebből még nem következik, hogy maguk nem valóságok, csak tükröződései az egyedül valóságos anyagi viszonyoknak. Egy dolog [ugyanis] attól még nem valótlán, hogy oka van.*) A konklúzió szerepet azonban saját rögzített helye, valamint a bizonyosság – benne érvényesülő – magasabb szintű modálitása adja.

1.2.2. Nyelvészeti–logikai–pragmatikai párhuzamok

Egyes logikai, valamint nyelvi műveletek kölcsönös megfeleltetéséről – többek közt – A. T. KRIVONOSOV tett közzé alapos áttekintést (KRIVONOSOV 1986. 23–37). Igaz, ő a „szubjektív”-nak és „kommentáló”-nak ítélt pragmatikai megközelítéssel szemben taláta megfelelő partnernak a logikát a szövegszerkezet nyelvészeti kutatásához, vagyis meglehetősen elfogultan a logika javára. Azok a nyelvészeti vizsgálatok azonban, amelyek érvelő-vitatkozó (argumentatív) szövegtípus szerkezetére irányulnak (vagyis dolgozni kénytelenek a negáció, a diszjunkció, az implikáció logikai, valamint az okozatiság nyelvi műveleteivel), a pragmatikai nézőpont elterjedése után sem felejtették el a szövegszerkezet nyelvi–logikai párhuzamait. Az alábbiakban erről lesz szó.

Az ellentétesség és az okozatiság mint 'két viszony viszonya' alkot szerkezetet egymással. Ezt a kijelentést empirikus vizsgálatokkal korábban már alátámasztottam (BÉKÉSI 1982), de elvi alapon még meggyőzőbb W. PORZIG konklúziója. Ahogy ugyanis a 'gondolat' – PORZIG (1950) szerint – a dolgok viszonyait ragadja meg s a 'gondolatmenet' (ezeken túl) a viszonyok viszonyait, bizonyos szerkezeteket is 'viszonyok viszonyaiként' (mint például az ellentétesség és a kauzalitás viszonyaként) célszerű értelmezni.

A kauzalitást a logika három, a nyelvészet két tag viszonyaként kezeli. Ez a különbség azonban csak felszíni. Az élő kommunikációban ugyanis az egyik tag, rendszerint valamelyik szélső tétel (mint a partnerek számára evidens tudás) nem kap nyelvi kifejezést; F. HEGEL közismert példájának tehát csak egy szillogizmus-alakzat szemléltetéseként van értelme:

F–G Minden ember halandó.
H–F Caius ember.
H–G [tehát] Caius halandó.

Ha mégis szerepet kapna egy élő kommunikációs cselekményben ez a következtetés, leginkább a felső tétel, vagyis az (F–G) nem hangzanék el:

F–G q
H–F *Ő is csak ember.*
H–G [tehát] Előbb-utóbb meg fog halni.

Ha a beszédelőzmény egyértelmű, akkor legtöbbször csak egy tagot mond ki (ír le) a beszélő:

F–G q
H–F *En is csak ember vagyok.*
H–G [tehát] [Tévedhettek, hiszen az ember tévedő lény.]

A lerövidített szillogizmusról, az 'entimémá'-ról – többek közt – R. BARTHES, in: SZIGETI CSABA (1997. 128–130), NAGY L. JÁNOS (1990. 29–34), ACZÉL PETRA (2008. 193–197).

A megszorító (elvárástörő) ellentét keletkezése

Az elvárástörő ellentét egyik típusa akkor keletkezik, ha a felső tétel (F)-je két komponensre tagolódik szét, s közülük a másodikat az alsó tételben tagadjuk.

F–G (F₁)A beláthatatlan kanyar (F₂)síkos állapotban
(G) különösen veszélyes.

H–F (H)Ez a kanyar (F₁)beláthatatlan, *de* (F₂)*nem* síkos.

F–G (F₁)A földes utcákban (F₂)a sok autó
(G) nagy port kavar.

H–F (H)A mi utcánk (F₁)földes,
de (F₂)*nem* járnak benne autók.

Az elvárástörés és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggése

Mindkét fenti példában félbehagytuk a gondolatmenetet. Folytatásuk azonban kézenfekvő, mert a középső fogalomnak, vagyis az (F)-nek a szabályos szerepeltetése ösztönzi a következtetés levonását.

H–G [Tehát] (H)Ez a kanyar (G)*nem* különösen veszélyes.

H–G Tehát] (H)A mi utcánk (G)*nem* poros.

Az odaérteti felső tétel, vagyis a partnerek tudatában működő következtetési séma akkor is jelen van a szituáció gondolati feldolgozásában, ha ez a helyzet (pl. egy közlekedési baleset) „rövidre zárva” foglalja magában az okot (H–F) és az okozatot (H–G): „*A Lada a kanyart száz hússzal vette, kirepült.*” Aki ugyanis ezt így közli, annak a helyzet tipikus ismeretében evidenciaként működik a felső tétel:

F–G [Aki ebbe a kanyarba száz hússzal jön be, az kirepül.]

H–F *A Lada a kanyart száz hússzal vette.*

H–G [A Lada] *Kirepült.*

Az implicit felső tétel lehetővé teszi az alsó tétel és a konklúzió sorrendi cseréjét:

„Mi történt?”

H–G *A Lada kirepült.*

H–F *A kanyarba száz hússzal jött be.*

Ha eltekintünk az ítéletek fogalmi széttagolódásának ábrázolásától, s a természetes szöveg tagmondathatárait vesszük figyelembe, akkor a nyelvi sémánk egyszerűbb lehet:

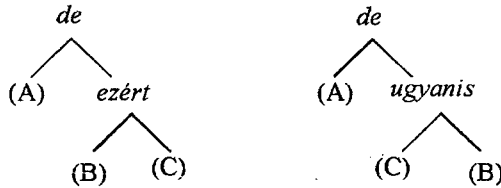
(A) A kanyar beláthatatlan volt, *de* (B) nem volt síkos, *ezért* a vezető (C) nem vélte veszélyesnek.

Sematikusan ábrázolva: (A *de* (B *ezért* C)), ahol (A) = (H–F₁); (B) = (*nem* F₂); (C) = (H–G).

Az előbbi hír más sorrendi cserével is megírható:

(A) A kanyar beláthatatlan volt, *de* (C) *nem* vélte veszélyesnek a vezető, *ugyanis* (B) az út *nem* volt síkos.

A zárójeles séma a tagok szorossági összetartozását-elkülönülését szemlélteti. Az elkülönülés mértékét azonban 'tartalmi hierarchiának' is fel lehet fogni. Ezt az ágrajzos séma jobban kiemeli. (Hasonlóan ábrázol HERINGER 1980. 147)

Ha olyan példát választunk, amely az (F₁) és a (F₂) sorrendi cseréjét is megengedi, akkor a konstrukciótípus megjelenési formái négytagú paradigmát alkotnak (vö. 2.5.):

F-G	(F ₁) A földes utcákban (F ₂) a sok autó (G) nagy port kavar fel.
H-F	(H) A mi utcánk (F ₁) földes, <i>de</i> (F ₂) <i>nem</i> járnak benne autók.
H-F	(H) A mi utcánkban (F ₂) sok autó jár, <i>de</i> (F ₁) <i>nem</i> földes.
H-G	(H) A mi utcánk (G) nem poros.

A konstrukciótípus megjelenési formái

A három tag közti két kapcsolás négytagú paradigmát ad.

(A *de* (B *ezért* C)):

(A) A mi utcánk földes,
de (B) *nem* járnak benne autók,
ezért (C) a mi utcánk *nem* poros.

(A *de* (C *ugyanis* B)):

(A) A mi utcánk földes,
de (C) *nem* poros,
ugyanis (B) *nem* járnak benne autók.

(B *de* (A *ezért* C)):

(B) A mi utcánkon sok autó jár,
de (A) *nem* földes,
ezért (C) *nem* poros.

(B *de* (C *ugyanis* A)):

(B) A mi utcánkon sok autó jár,
de (C) *nem* poros,
ugyanis (A) az utcánk *nem* földes.

Az eddigiek pontosabb értelmezéséhez meg kell jegyezni, hogy az ellentétet mint ítéletek közti kapcsolásfajta a logika nem ismeri. Ott, ahol a nyelvészet 'elvárástörleszt' ál-

lapít meg, a logika csupán 'konjunkciót' lát. Logikailag így – a *de* viszonyítás ellenére is – konjunkció van az alábbi séma (F) elemén belül:

F–G (F₁) Amelyik kanyar *nem* belátható, és (F₂) egy álló jármű is vesztegel ott, (G) az különösen veszélyes.

H–F (H) A kanyar (F₁) *nem* volt belátható, *de* (F₂) *nem* állt ott veszteglő jármű.

H–G (H) A kanyar (G) *nem* volt veszélyes.

Ha az előző sémából kiemeljük a tagadásokat – a logikai negációkat –, akkor látható lesz a 'tagadás' és az 'elvárástörítés' összefüggése:

(F₁) és (F₂) – (G)

(H) – *nem* (F₁) és *nem* (F₂)

(H) – *nem* (G)

Miért mégsem logika, miért pragmatika?

A 2. pont alatti példákkal a leggyakoribb s legáltalánosabb összefüggéseket tekintetük át. A példákban megjelenített valóságos események s a velük kapcsolatos kollektív tapasztalatok/ tudások/hiedelmek stb. sokkal gazdagabbak annál, hogy néhány sémával lefedhetőek lennének.

A valóságban ugyanis mindig felléphet/elgondolható olyan mozzanat, amely a következtetés menetét (pl. az alsó tétel megváltoztatásával) ellenkezőjére változtatja. Pl. *A mi utcánkon nincs autóforgalom, mégis poros, nálunk ugyanis mindig fúj a szél.* [Tudjuk, hogy a szél mindenütt felkavarja port.] *A BMW százhuszszal vette a kanyart, mégsem borult fel, ennek a konstrukciónak az útfekvése ugyanis még elbírja az ilyen kanyart.* [Tudjuk, hogy az útfekvés szempontjából az autók nem egyformák.]

A szillogisztikus érvelés nem csupán iskolapéldákban létezik. Ha érvelnie kell, akkor egy elbeszélés szereplője is követheti a teljes szillogizmus lépéseit. ELEKFI LÁSZLÓ emel ki egy ilyen részletet a *János vitézből* (ELEKFI 1986. 206). Ez *Kukorica Jancsi* bátor okfejtése a zsványkapitány előtt:

F – G: A kinek életét van miért félteni, ...

G – H: Nekem nem kedves az élet,

F – H: hát közéték (...) egész bátorsággal lépek.

„A kinek életét van miért félteni,

Ha e tájt kerüli, nagyon bölcsen teszi.

Nekem nem kedves az élet, hát közéték,

Bárákik vagytok, egész bátorsággal lépek.”

Sem a logika, sem a grammatika nem foglalkozik azzal, hogy egyedi beszédhelyzetben milyen előismeret/hiedelem stb. van a partnerek tudatában. A szóban forgó valóságdarabra vonatkozó kollektív és egyéni tudás vizsgálatát egy új kutatási irány, a 'pragmatika' vállalta fel. „Az, hogy egy természetes nyelvi objektum szövegnek minősül-e vagy sem, véleményem szerint – írja PETŐFI S. JÁNOS – nem ennek az objektumnak az inhe-

rens tulajdonságaitól függ, hanem attól, hogy alkotói vagy interpretálói annak minősítik-e vagy sem.” (PETŐFI 1982. 32) DEME LÁSZLÓ szavaival: ha *teljesnek, lezártnak* érzik, akkor szövegnek tekintik (DEME 1979. 64).

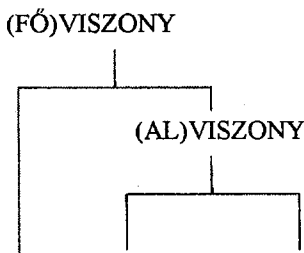
Az egy nyelvi objektumot szöveggé minősíthető különféle (játék-, közlekedési stb.) szabályok közül bizonyára a logika szabályai a legáltalánosabbak. Egy gondolatmenet felépítéséhez/felismeréséhez érdemes ezeket emlékezetben tartani.

1.2.3. A tömbösödés

A) Bevezetés

A háromtagú, valamint a háromnál többtagú alakulatok legjellemzőbb sajátossága a tömbösödés. Ezt a sajátosságot a logika – s e tárgykörben a logikára épülő retorika – ítéletek deduktív irányú kapcsolódásaként vizsgálja, a nyelvészet pedig – tágabb nyelvi és nyelvhasználati közegben – szintagmatagok, tagmondatok és szövegegységek koordinatív viszonyaiként foglalkozik velük (LANG 1977). Így mindannak a nyelvészeti háttéréül, amellyel e kötet tanulmányai foglalkoznak, érdemes az [I]-gyel jelölt sémát emlékezetben tartani:

[I]

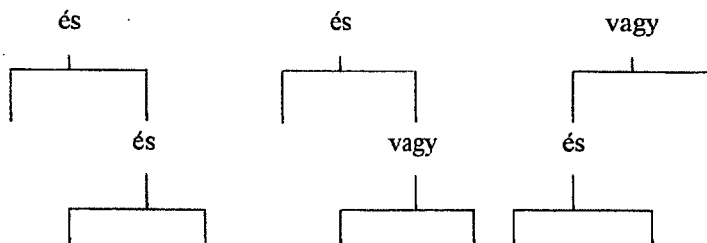

Az [I] ábra egy elemi jelentésszerkezet sémája: két viszony viszonya. E két viszony között nem (grammatikai értelemben vett) hierarchia van, hanem helyzeti s – a helyzettel járó – szerepkülönbség. A sémán fölül elhelyezkedő viszony – DEME LÁSZLÓ kategóriáit használva – a 'főviszony', amely a jelentésegész elő- és utótagja között viszonyít; a sémán alul elhelyezkedő viszony az 'alviszony', amely vagy az elő-, vagy az utótagon belül játszik szerepet (DEME 1971. 58, 80).

Ahogy a fő- és alviszony együttes közreműködésével a jelentésegész széttagolódik, az a 'tömbösödés' egyik általános módja, s főként az érvelő szövegben tipikus. A következőkben erről a módról lesz szó.

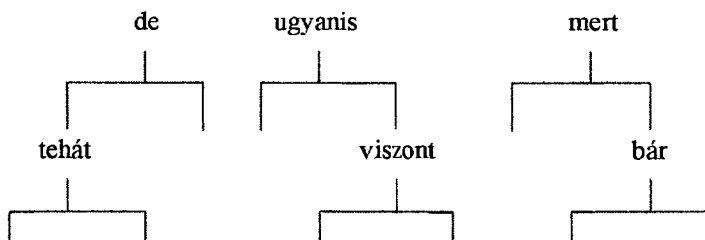
A két viszony egyaránt tartalmi-logikai (értelem-szemantikai, logikai-szemantikai) természetű; az e viszonyokat kifejezésre juttató eszközöket a logika 'konnektívumok'-nak nevezi.

[II]

A nyelvészet a konnektívumokat nyelvi-nyelvhasználati, azaz kötőszói szerepükben vizsgálja, s a fentiek mellett más tartalmi-logikai 'kötőszók'-kal is foglalkozik.

[III]

Az egyes konnektívumok (illetőleg kötőszók) szerepköréből következően a tömbösödésnek két alapesete különböztethető meg.

Tömbösödés jön létre a viszonyított részek (szintagmatagok, mondategységek, szövegmondatok, szövegegységek) tematikai összetartozása-elkülönülése révén, azaz a hely-idő-cselekvő-cselekvés vetületeként. A tömbösödésben ekkor a viszonyított részek 'szorossági' különbsége fejeződik ki:

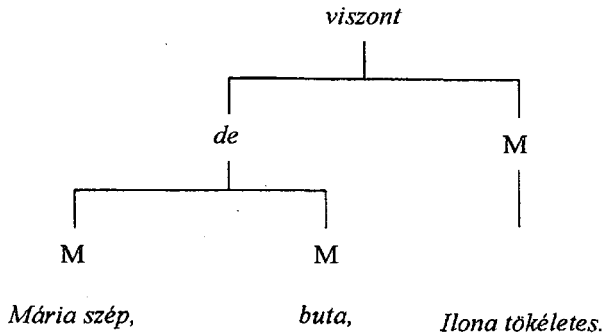
az esemény szakaszolódásának kifejeződéséül, például:

((M és M) majd M). Délután M), (ahol M = szövegmondat)

szorossági különbség jelenik meg a kétféle ellentét (a 'szembeállító', valamint a 'megszorító') viszonyában is – lásd a [IV] ábrát is:

(1) *Mária szép, de buta, Ilona viszont tökéletes.*

[IV]

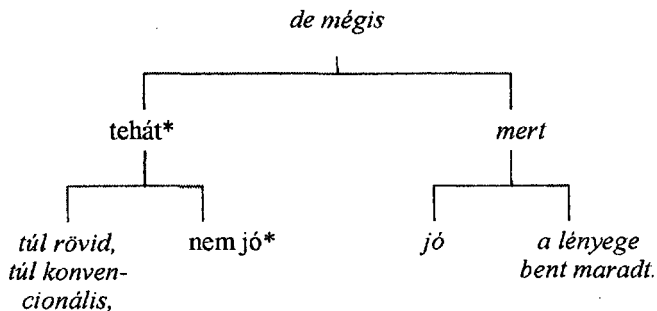
(E példamondat angol nyelvű eredetijének ábrázolása – a két azonosnak látszó, de különböző szerepű **but** kötőszó miatt – kevésbé egyszerű: *Mary is beautiful but dumb, but Helen is perfect.* (Vö. STOCKWELL–SCHACHTER–PARTEE 1973. 369)

Fontossági hierarchiát találunk a tömbösödésben, ha egy viszonyfajta használata feltételezi (esetleg előírja) egy másik viszonyfajta használatát is. Jellegetesen ilyen a 'megszorító' **de**, amely – többnyire – implicit következtetést (elvárást) töröl:

(2) „A tv-ben Nagy Lajos Tanítvány-a. Túl rövid, túl konvencionális, **de** mégis jó, **mert** – nem rontották el; a lényege bent maradt.” (Illyés Gyula 1992. 44)

A *jó* az idézett mondatban közvetlenül nem a *rövid* és a *konvencionális* minősítéssel áll ellentétben, hanem azzal az implicit következtetéssel (elvárással), hogy 'nem jó'; s ezzel is azért, mert az író a **de mégis** kötőszókkal e következtetés levonására készíteti az olvasót. (Lásd az [V] ábrát, ahol a * az implicit következtetést jelöli).

[V]

A két viszonyfajta itteni viszonyát – a fontosság szempontjából – azért tekinthetjük hierarchikusnak, mert a **de** feltételezi előzményében a **tehátot**. Feltételezi a **de** a **mert**et is, amit itt nyelvi eszközökkel is kifejez.

B) A viszonyok viszonya mellett domináns jegye az elemi jelentésszerkezeteknek, hogy a viszonyított tagok miféle 'propozicionális' szerepet töltenek be. PETŐFI S. JÁNOS 'Vehikulum-Struktúra-Relátum-Struktúra [=VeReST]'-elméletének egyik 'modul'-jában az elvi jelentésszerkezet három, az alsóbbat magába foglaló propozíciós szintre tagolódik (PETŐFI 1990. 206): a kommunikációs-performatív propozíciók, a szubvilágalkotó propozíciók és a tényállásleíró propozíciók szintjére.

A jelentésszerkezet legfelső, kommunikációs-performatív szintjén szerepelnek a 'performatív' propozíciók, mint például a valaki *közölte*, *kijelentette*, *kérdezte* stb. Az ilyen propozíció vagy az előtagban vagy az utótagban helyezkedik el, s vele együtt 'szubvilágalkotó' vagy 'tényállásleíró' propozíció szerepel, pl.:

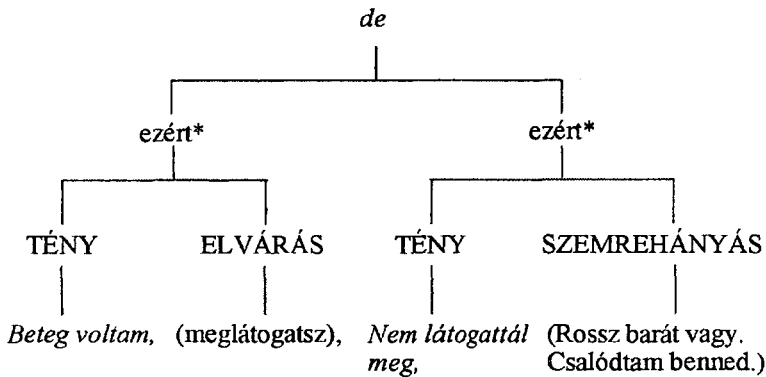
(3) *Megmondta* neki, hogy veszélyes dolgokra vállalkozott, de *tudta*, hogy ezzel nem lehet eltéríteni szándékától.

Ugyancsak a legfelső szinten értelmeződik a propozíciók 'illokúciós' értéke, vagyis az, hogy pl. egy tényállásleírás egyúttal 'beszédaktus' értékű, pl. 'szemrehányás'-t fejez ki (AUSTIN 1990.). Lásd a [VI] ábrát!

FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC példája:

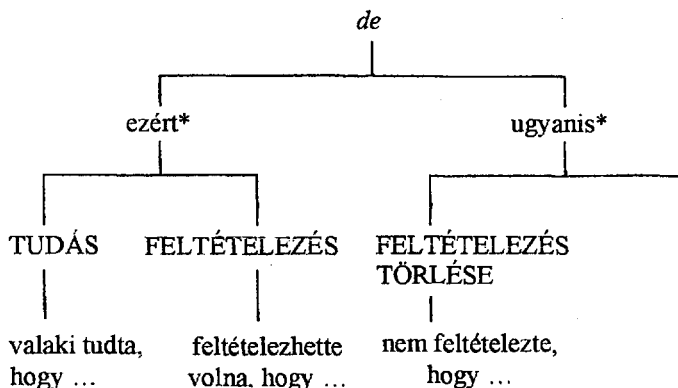
(4) *Beteg voltam, de nem látogattál meg.* (FABRICZIUS-KOVÁCS, 1974. 466, NAGY 1991. 29)

[VI]

Az olyan propozíciókat, amelyek a beszélő viszonyát fejezik ki saját tényállásleírásához, PETŐFI S. JÁNOS '(szub)világalkotó' propozícióknak nevezi. Ezek egyrészt intellektuális természetűek, s főként a 'bizonyosság' fokára vonatkoznak (pl. Valaki *tudta*, *feltételezte*, *hitte*, *elképzelte* stb.). Példaként lásd a [VII] ábrát.

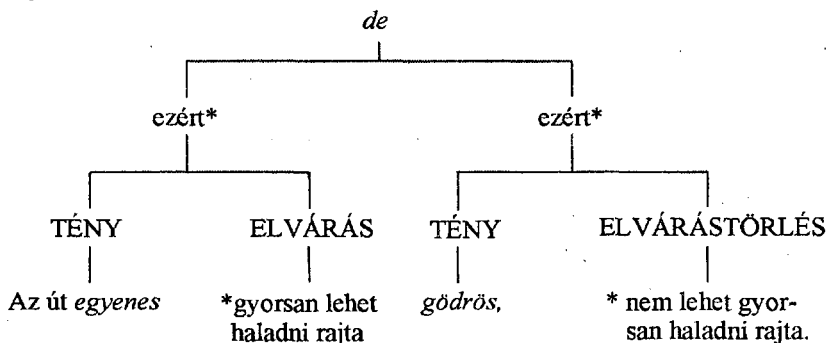
[VII]

Egy tényállás-konfiguráció részeit leíró proposíciók is megjelenhetnek a két viszony viszonyának tagjaiként (pl. Az út *egyenes*, *de gödrös*.), ezek fölött azonban ott vannak implicit módon a 'szubvilágalkotó' proposíciók, például az ELVÁRÁS és az ELVÁRÁSTÖRLÉS is.

(5) *Az út egyenes, de gödrös.*

[VIII]

C) Nem domináns jegy, de e tanulmány tárgya szempontjából fontos vonatkozás az elemi jelentésszerkezetek megjelenési formáinak kérdése. Az elemi jelentésszerkezetet az alábbi esetben 'szószerkezetcsoport'-szintű alakulatként fogom fel, s ezen belül is – RÁCZ ENDRE besorolása szerint – 'szószerkezetsor'-nak tekintem (RÁCZ 1968. 264–266). A [IX] sz. táblázaton láthatjuk, hogy az a értelemszerkezet, amelyet a (*de* (*tehát*)) alkot, megjelenhetik a szószerkezetek, a mondatrészek, a tagmondatok, a szövegmondatok és a szövegegységek nyelvi-nyelvhasználati szintjén egyaránt.

(6) a gyönyörű, de beképzelt, tehát ellenszenves nő

[IX]

de

A viszonyított elemek:				
a szövegmondatok, tagmondatok szintjén;	<i>A nő</i>	<i>gyönyörű volt.</i>	<i>Nagyon beképzelt módon viselkedett.</i>	<i>Ellenszenves benyomást keltezt bennünk.</i>
a mondatrészek szintjén	(A nő)	<i>gyönyörű,</i>	<i>beképzelt,</i>	<i>ellenszenves (volt.)</i>
a szerkezetrészek szintjén		<i>a gyönyörű,</i>	<i>beképzelt,</i>	<i>ellenszenves (nő)</i>

A IX. számú táblázathoz – a megjelenési formák kapcsán – a szövegek szempontjából két megjegyzés kívánkozik. Egyik az, hogy amit a kutatás alulról fölfelé haladva (az egyszerű mondatokban, az összetett mondatokban, a szövegegységekben és a szövegrészekben) tárt és tár fel, annak történeti iránya éppen fordítva, azaz fölülről lefelé haladt. A beszélés és a beszédegységek szintjén, vagyis a nyelvi kommunikáció gyakorlatában létrejött összefüggések – mint például a (de (tehát))-félék – bevált megoldásokként kerülhettek le a sűrítettebb, szorosabban viszonyított formáknak, az összetett mondatoknak, majd a szószervezetsoroknak a szintjére. Ezzel magyarázható (s ez a második megjegyzés), hogy az összetett majd az egyszerű mondatokban lejutva, a tömbösödés kénytelen együtt szerepelni az ottani grammatikai formák 'szinteződés'-ével. Főnt, vagyis a szövegek, szövegegységek tartományában a szinteződés még nem grammatikai szorosságú; ott még csupán szorossági különbséget, 'fontossági' hierarchiát segít kifejezésre jutni.

D) A tömbösödés kutatásának tudománytörténeti vázlata

A tömbbel mint 'tagmondattömb'-bel (clause complex), valamint ennek szemantikai párhuzamaként felfogott 'közleménytömb'-bel (message group) a legtöbb olyan kutatásban találkozunk, amely természetes nyelvek nyelvhasználatát kommunikációs-funkcionális szemlélettel közelíti meg (pl. HALLIDAY–MARTIN: 1981. 311, HALLIDAY: 1985. 192).

Ha az ilyesféle vizsgálatot nem annyira a 'struktúra', mint inkább a 'procedúra' (azaz a lefolyás, működés) érdekli (PETŐFI: 1990. 49), akkor figyelmének előterébe a tagmondatok/tagmondattömbök sorrendi kombinálódása (clause combining, sentences as

combination of clauses), azaz – magyar szóhasználatlaltal – 'tömbösödés'-e kerül (LONGACRE: 1985. 235, HAIMANN–THOMPSON: 1988. 275).

E tárgykör egyik első (lényeges vonatkozásaiban legelső) kutatója DEME LÁSZLÓ. Az elbeszélő, az értekező stb. műfajú (és statisztikailag megfelelő mennyiségű) szövegrészletek mondat szerkezeti sajátosságainak elemzéseiben a 'tömb' és a 'tömbösödés' – ha alulról fölfelé haladva tekintjük át a jelenségek kört – a mélyen részletezett szintagmákban tűnik először szembe: „(...) a hierarchia linearitása nem abszolút, hanem szakaszos” – állapítja meg (DEME: 1971. 66), s ez a szakaszolódás „(...) fogódzókat, relatív nyugvópontokat ad a hallgatónak (...)” (DEME: 1971. 65). Formai oldalról ez a szakaszolódás a 'tömbösödés', és nem csupán a mélyen részletezett (vagy a halmozott) szintagmákban jelenik meg, hanem minden olyan komplex alakulatban (többszörösen összetett mondatban: elemi, illetőleg komplex szövegegységekben), ahol a komponensek kettőnél több mennyisége miatt a megértés számára ez hasznos.

DEME LÁSZLÓ a 'tömbösödés' jelenségét – mint mondat szerkezeti sajátóságot – is bevonta az egyes szövegtípusokhoz tartozó szövegrészletek gyakorisági vizsgálatába, s egy szövegmű átlagos 'tagoltságán' a 'mondat egységek'-re (= 'szövegmondatok', 'megnyilatkozások') eső 'tömbök' átlagos arányát érti. Ez a szövegsajátóság még többet árul el az adott szövegtípusokhoz tartozó szövegműről, ha egy másik szövegsajátósággal, egy szöveg átlagos 'zsúfoltság'-val (a 'mondat egységek'-re átlagosan jutó 'mondat egységek'-kel) hasonlítjuk össze. DEME LÁSZLÓ itt a 'szövegmondatok' hosszúságának „kommunikációs korlát”-ját tárta fel: az információ növekedésével nem a 'tagoltság' nő, hanem a 'zsúfoltság'; s az további külön tanulság, hogy ez a felismerés mely szövegtípusokra milyen mértékben jellemző.

További szövegelemző összefüggések feltárására – szövegtípológiai, szociolingvisztikai, fejlődéslelektani stb. vonatkozásokban – már csak matematikai statisztikai apparátussal érdemes vállalkozni. Ilyen természetű vizsgálatokat B. FEJES KATALIN végez (B. FEJES 1993.).

A különféle szintű komplex alakulatok további kutatása számára fontos sajátósággént adta meg DEME LÁSZLÓ, hogy „(...) a tömbösödés mindig valamivel szemben keletkezik (...)” (DEME 1971. 71), érdemes tehát vizsgálni, hogy „(...) mi mivel kapcsolódik szorosabban egységbe mivel szemben (...)” (uo.).

Saját vizsgálataim, valamint az itteni áttekintés tárgya szempontjából jegyzem meg, hogy az ún. 'tartalmi-logikai' viszonyfajták egybetartozóbb-elkülönülőbb kapcsolódásaira fordítottam nagyobb figyelmet, s az így elkülönített alakulatokat „konstrukciótípusok”-nak neveztem el (BÉKÉSI 1993.).

A kezdetben különféléknek látszó konstrukciótípusok a közelebbi vizsgálatok során néhány általánosabb típus körvonalait rajzolták ki. E főbb típusok jellemző alkotórészei (konstituensei):

a) A tényállásleírás tagjait viszonyító kötőszók: **tehát, hiszen, de;**

b) a tényállásleírás tagjait magukba ágyazó 'szubvilágalkotók': Ha a beszélő valamit egyedi, aktuális TÉNY-ként ír le, akkor erre, valamint a tényállásleírása mögött rejlő általános, konvencionális TUDÁS-ra épülően miféle egyedi, aktuális ELVARÁS-a van (vagy lehet)?

Példa (DORFMÜLLER-KARPUSA 1982. 100–123):

(7) *A miniszterek változtak, de Mariann, a titkárnő megőrizte állását.*

A példa alkotórészei:

Egyedi, aktuális TÉNY-ként adott kéttagú tényállásleírás:

A miniszterek változtak, Mariann, a titkárnő megőrizte állását.

A beszélő általános, konvencionális TUDÁS-a: Ha a miniszterek változnak, akkor (általában) velük együtt a titkárnők is változnak.

A beszélő egyedi, aktuális ELVÁRÁS-a: Mariann, a titkárnő nem őrzi meg az állását.

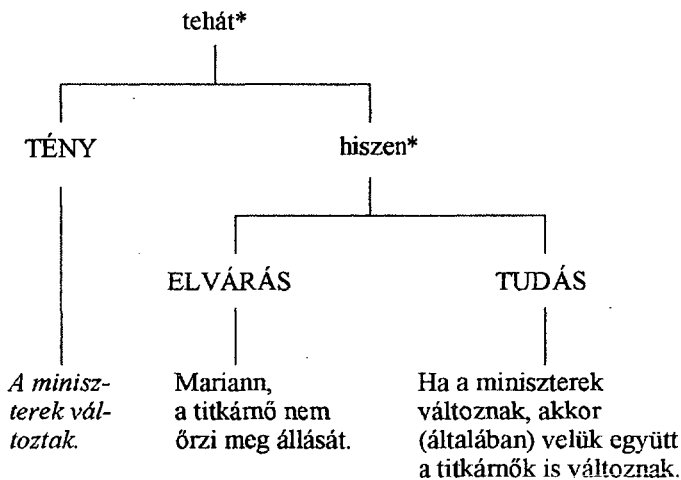
A tényállásleírás tagjait viszonyító kötőszók:

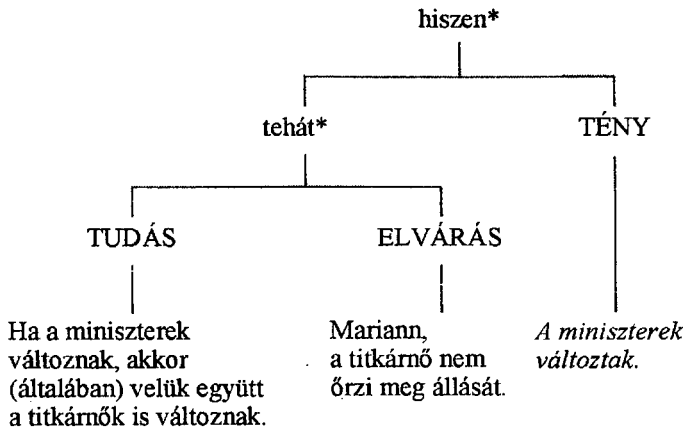
Elvárható *tehát*, hogy Mariann, a titkárnő nem őrzi meg az állását, *de* tény, hogy megőrizte állását.

E) Egy konstrukciótípus tömbösödési variánsai

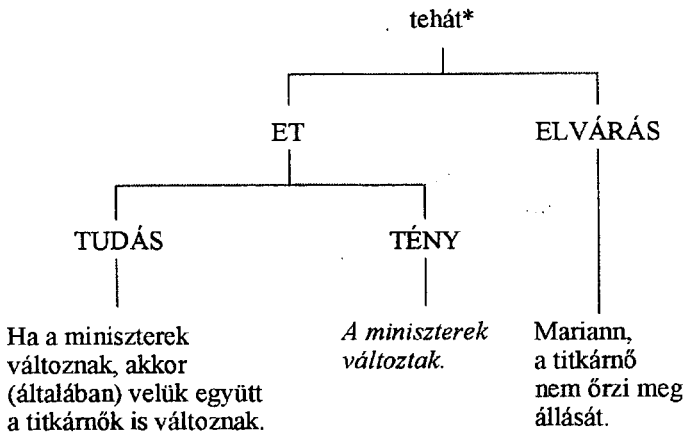
A (7) példamondattal szemléltetett konstrukciótípusnak az alábbi tömbösödési variánsai vannak:

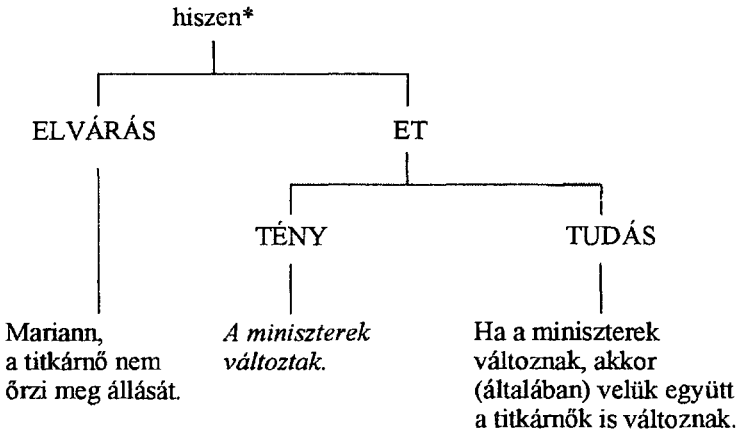
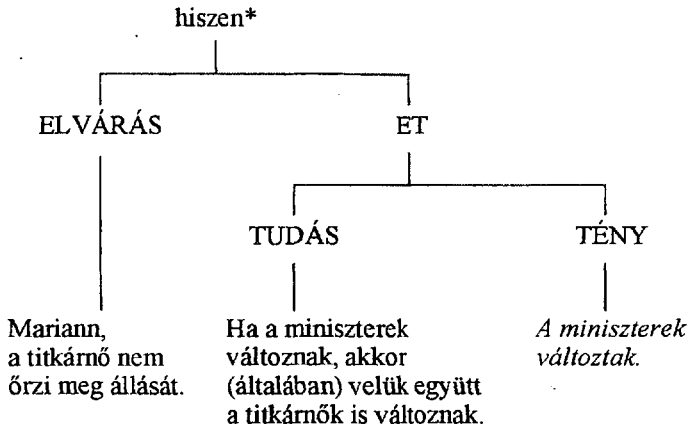
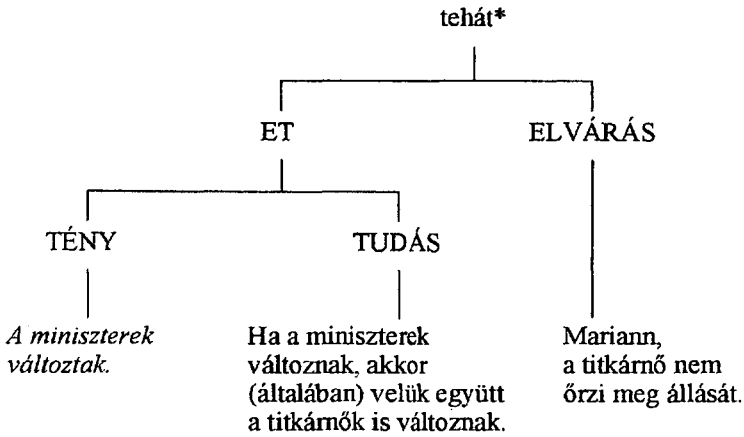
Lineárisan nem folytonos struktúrák keletkeznek, amikor a TUDÁS és a TÉNY közé beékelődik az ELVÁRÁS. Ennek két sorrendi lehetősége van.

Lineárisan folytonosnak nevezhető struktúrák keletkeznek, amikor a TUDÁS és a TÉNY egymás után következnek, így az ELVÁRÁS vagy megelőzi, vagy pedig követi kettejük egységét. Ez az alaphelyzet négy sorrendi lehetőséget tartalmaz. (Az általános TUDÁS, valamint az egyes TÉNY közti kapcsolatot egy elvi konjunkcióval, az ET-tel reprezentáljuk.)

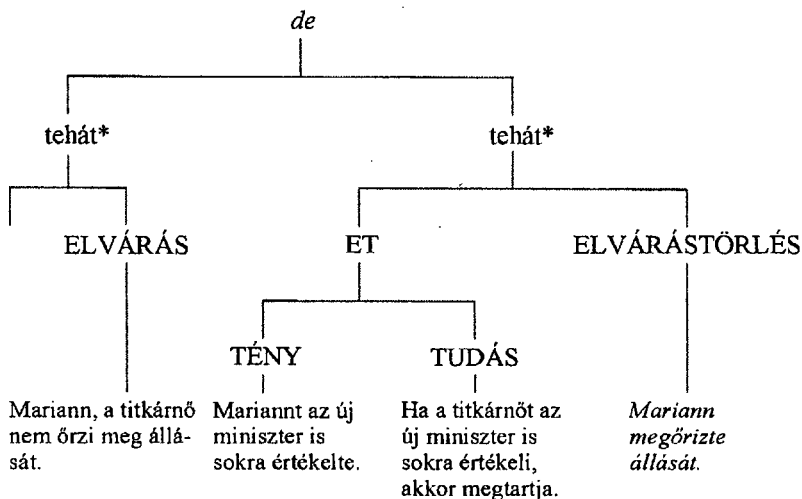

Az eddig áttekintett tömbösödési formák a konstrukciótípusoknak csak egyik tagját (vagy az elő- vagy az utótagját) képviselik. A konstrukciótípus egészét azonban két, egymással megszorító ('elvárástörő') ellentétben álló deduktív irányú következtetés alkotja:

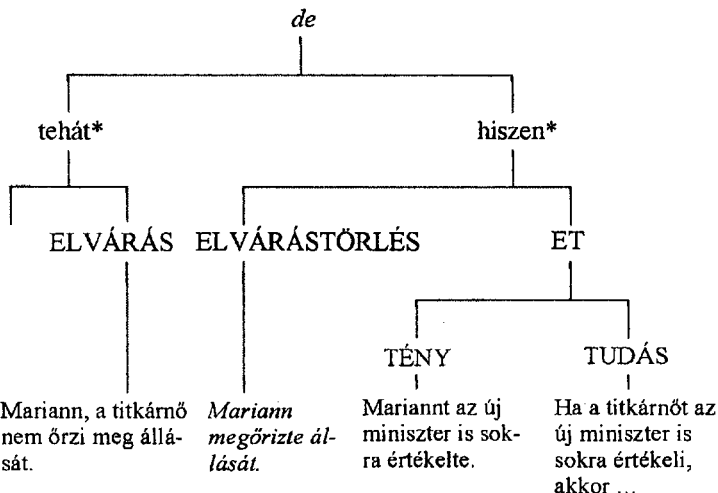
A miniszterek változtak, de Mariannt az új miniszter is sokra értékelte, tehát megőrizte állását.

A konstrukciótípus *de* utáni tagja két változatban tömbösödhetik.

de ... (te)hát

de ... mert

F) Összegzés

A tömbösödést az áttekinthetőség érdekében tagmondatok tömbösödéseként, azaz összetett mondat szerkezeti sajátosságaként mutattam be. Ez a kéttagúként megjelenő összetett mondat azonban – mint láttuk – legalább háromtagú: bele kell érteni azt az implicit ELVÁRÁS-t is, amellyel az utótag közvetlen ellentétben áll. Minimálisan ezt a három tagot s összefüggéseiknek módját 'rendszerszerű mondattömb'-nek tekinthetjük. E rendszerszerű mondattömb elsősorban jelentésszerkezet, amelynek összes tagja többnyire csak egy elméletileg létrehozott alakulatban van meg együtt. A használatban számos tagja implicit, s ezek csak olyan partner (kutató) számára tudatosulnak, aki – önmaga számára elfogadható módon – értelmezni tudja őket.

Az értelmezéshez (interpretációhoz) – a nyelvi ismeretek mellett – a világra vonatkozó tájékozottság: ismeret, hiedelem, fantázia stb. is szükséges; e komponenseken épülnek fel azok az előfeltevések (KIEFER 1983.), amelyek a megnyilatkozásban leírt tényállásokkal együtt elvárásokhoz, következtetések levonásához adnak alapot.

A világra vonatkozó ismeretek, feltételezések, hiedelmek nem grammatikai kategóriák. Ezek a jelentéstan (szemantika), valamint a nyelvhasználatban (pragmatika) kategóriái, amelyek – a grammatikai kategóriákkal együtt – az általános jel tudomány (szemiotika) kategóriarendszerét alkotják. Tankönyv műfajában ez a kategóriarendszer magyar nyelven még nem kerülhetett a tanárjelöltek, illetve a tanárok kezébe, de a *Szemiotikai szöveg*tan c. periodika tanulmányai, bibliográfiái és repertóriumai lehetőséget adnak a tájékozódásra, több helyen az elmélyülésre is. A téma tipológiai kiegészítését olvashatjuk BENCZE LÓRÁNT tanulmányában. (BENCZE 1999. 44)

1.3. Interpretációs (retorikai, szemiotikai) megközelítések

1.3.1. A jelentésszerkezet retorikai megközelítése

R. BARTHES egy tiszta enthüméma-példa kapcsán tett fel egy fontos kérdést. Ha egyszer egy közismert maximából (mint nagy premisszából) és a nagy premissza érvényességi körébe tartozó kis premisszából a konklúzió egyértelműen következik, akkor „Miért történik meg oly gyakran – kérdezi BARTHES –, hogy a konklúzió ellentmond a nagy premisszának, a tett pedig ellenáll a közvélekedésnek”? Tudniillik az alábbi »csodaszép« enthüméma ellenére – írja BARTHES – »iszom«:

*Az alkoholfogyasztás ártalmas az emberre,
mivel én egy ember vagyok,
tehát nem szabad innom.*

„Ez az az eset – adja meg saját kérdésére a választ R. BARTHES –, amikor »suttymban« egy másik [kiem. B. I.] nagy premisszára hivatkozom (amely oly jól ismert a kiskocsmákból és a biztrói beszélgetésekből):

A jég és a gyöngyöző ital a szomjamat oltja, felfrissít.”

Itt idézett példájában BARTHES – mint „»csodaszép« enthümémá”-ban nem tartja fontosnak megkülönböztetni egymástól az elhangzó (explicit), valamint az el nem hangzó, csupán a szillogisztikus séma által felidézhető implicit tételeket; itteni vizsgálatunk szempontjából azonban e megkülönböztetés fontos. Innen közelítve BARTHES példájából